

МИЛЛИЙ АМАЛИЁТДА КРЕДИТ РИСКЛАРИНИ БАҲОЛАШДА ЗАМОНАВИЙ РЕЙТИНГ (IRB) ЁНДАШУВИНИ ҚЎЛЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Динара Абдикаримова,

*PhD, доцент, Тошкент Кимё халқаро университети,
Тошкент, Ўзбекистон. Email: abdinoraxon@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1980-1417*

ISSUES OF APPLYING THE MODERN RATING (IRB) APPROACH TO CREDIT RISK ASSESSMENT IN NATIONAL PRACTICE

Dinara Abdikarimova,

*PhD, Associate Professor, Kimyo International University in Tashkent,
Tashkent, Uzbekistan. Email: abdinoraxon@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1980-1417*

JEL Classification: G3, G32

Аннотация. Мазкур мақолада миллий амалиётимизда кредитлаш фаолиятида рискларни баҳолашда замонавий рейтинг (IRB) ёндашувини қўллаш масалаларини тадқиқ қилишда турли иқтисодчи олимлар томонидан олиб борилган илмий изланишлар ўрганилган. Амалга оширилган тадқиқотлар асосида гаров таъминоти банк кредитининг асосий кафолат воситаси бўлиши билан бир қаторда, уларни кредит муносабатларида гаров сифатида қўллаш ва муаммоли кредитни қоплаш жараёнида айрим ноқулайликлар, кўп харажатлилиқ ҳамда кўп вақт сарфлаш каби муаммоларни ҳам келтириб чиқариши асосланган.

Ўзбекистонда банк кредитлари бўйича гаров таъминотини баҳолаш амалиётини такомиллаштириши, хусусан, банкларнинг кредит таъминотини баҳолашда маъмурий ёндашувларга барҳам бериши, гаров таъминотини ҳаққоний ва оқилона баҳолаш, кредит таъминоти сифатида олинган мол-мулкни зарур ҳолларда зудлик билан сотиши, банк кредитлари таъминотига

қўйилган гаровни баҳолашда юқори малакали ва тажрибали баҳоловчиларни жалб этиши, банк кредитлари таъминотини баҳолаш бўйича ташиқлий-ҳуқуқий асосларни такомиллаштириши, банк кредитларини амалга оширишда ҳамда гаров таъминотини шакллантиришда юзага келадиган рискларни баҳолаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиши лозим. Банк тизимини ислоҳ қилиши, банклар депозит базасининг капитализациясини чуқурлаштириши ва барқарорлигини ошириши, уларнинг молиявий барқарорлигини ва ишончлигини мустаҳкамлаш, истиқболли инвестицион лойиҳалар ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини кредитлаштиришини янада кенгайтиришда банкларнинг ликвидлигини таъминлаш, банк рискларини самарали бошқариши, банк кредитлари гаров таъминотини баҳолаш услубиётини такомиллаштиришининг аҳамияти юқори ҳисобланади.

Шу сабабли миллий амалиётимизда кредитлаш фаолиятида

рисklarни баҳолашда замонавий рейтинг (IRB) ёндашувини қўллаш масалаларини ўрганишда кредитлаш фаолиятида юзага келадиган рисklar структураси, уларнинг турлари, рисklarни баҳолашдаги ўзига хос жиҳатлар, кредитлаш амалиётида рисklarни баҳолашда IRB ёндашувини қўллаш кабилар таҳлил қилинган. Кредитлаш амалиётида IRB ёндашуви ва илгари қўлланилган стандартлаштирилган ёндашув ўртасидаги асосий фарқли жиҳатлар ҳамда банкларнинг риск параметрларини ҳисоблаш учун банк ичидаги усулларни мустақил равишда ишлаб чиқиш имконияти баҳоланган. Олиб борилган тадқиқотлар асосида тегишли хулосалар ва тавсиялар шакллантирилган.

Abstract. In this article, the scientific research conducted by various economists in researching the issues of applying the modern rating (IRB) approach to risk assessment in lending activities in our national practice is studied. Based on the conducted researches, it is based on the fact that in addition to collateral security being the main guarantee tool for bank loans, their use as collateral in credit relations and in the process of covering problem loans also causes some inconveniences, high costs and time-consuming problems.

Improving the practice of evaluating collateral for bank loans in Uzbekistan, in particular, eliminating administrative approaches to evaluating bank credit collateral, truthful and reasonable collateral evaluation, immediate sale of property taken as credit collateral in necessary cases, highly qualified and it is necessary to attract experienced appraisers, to improve the organizational and legal framework for the evaluation of bank loans, to solve the problems related to the assessment of risks arising in the implementation of bank loans

and the formation of collateral. The importance of reforming the banking system, deepening and increasing the stability of the capitalization of the deposit base of banks, strengthening their financial stability and reliability, ensuring the liquidity of banks in the further expansion of crediting of promising investment projects and small business and entrepreneurial entities, effective management of bank risks, improvement of the methodology of evaluating the collateral of bank loans is high.

Therefore, in our national practice, in the study of the application of the modern rating (IRB) approach to the assessment of risks in the lending activity, the structure of risks arising in the lending activity, their types, specific aspects in the assessment of risks, the use of the IRB approach in the assessment of risks in the lending practice were analyzed. The main differences between the IRB approach and the previously used standardized approach in lending practice, as well as the ability of banks to independently develop intra-bank methods for calculating risk parameters were assessed. Relevant conclusions and recommendations were formed based on the conducted research.

Калим сўзлар: банк, кредит, гаров таъминоти, баҳолаш, риск, рискли баҳолаш, IRB ёндашуви.

Key words: banking, credit, collateral, assessment, risk, risk assessment, IRB approach.

Кириш. Иқтисодий ривожлантиришда банклар асосий молиялаштирувчи тузилма сифатида намоён бўлмоқда. Европа бозор инфратузилмаси регламенти (EMBR), АҚШнинг Додд-Франк қонуни, янги Базел III капитали ва ликвидлик талаблари молиявий операцияларда гаровдан фойдаланишнинг кўпайишига олиб

келадиган янги тартибга солувчи талабларни вужудга кетирди. Базел III билан жорий этилган янги ликвидлик талаблари, ликвидликни қоплаш коэффиценти (LCR) ва соф барқарор молиялаштириш коэффиценти (NCFR) молиявий институтларнинг кафолатланган молиялаштиришга бўлган талабини оширишига олиб келди. айниқса банклар ўртасида таъминланмаган манбалардан кўриладиган зарарларни таъминланган молиялаштиришдан келадиган юқори пул оқим омиллари билан қоплаш режаланади ва банклар янги талабни қондириш учун ўзларининг ликвидлик захираларини тўлдирадиришга мажбур бўлади. Мазкур ҳолат эса банк гаровларини бошқаришни оптималлаштириш заруриятини юзага келтирди.

Банклар кредит фаолиятини самарали йўлга қўйишда гаров таъминотини шакллантиришга асосий эътиборини қаратади. Мазкур жараёнда бир қатор рискларнинг юзага келиши сабабли рискларни баҳолашнинг замонавий усулларини жорий қилиш зарур. Акс ҳолда рискларнинг тўғри баҳоламанмаслиги ҳамда салбий оқибатларнинг олди олинмаслиги натижасида банк кредитлари гаров таъминотини шакллантиришда муаммолар юзага келиши ҳамда кредит фаолияти самарадорлиги пасайишига сабаб бўлади. Шу боис миллий амалиётда кредитлаш фаолиятида рискларни баҳолашнинг замонавий рейтинг (IRB) ёндашувини қўлаш масалаларини тадқиқ қилиш долзарблик касб этади.

Материал ва метод. Кредит муассасаси сифатида банкка хос бўлган ҳамда тижорат ва ижтимоий тамойилларнинг бирлигида ётадиган ички дуализм банк сектори фаолиятининг асосини ташкил этади. Шу нуқтаи

назардан қараганда, банк сектори пайдо бўлиши ва фаолият кўрсатишининг моҳияти унинг ташқи бозор муҳити билан чамбарчас боғлиқлиги ҳамда микро ва макро даражада содир бўлаётган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар билан узвий алоқасидаг инорат. Бинобарин, банкларни бозор шароитларидан алоҳида ёпиқ муассасаларга ажратиш мумкин эмас, чунки бу банк муносабатларининг хусусиятига зид келади ва кейинчалик рақобатбардошликни йўқотиш, молиявий барқарорликнинг пасайиши, банкротлик хавфига қадар банк ривожланишини тўхтатиш хавфини туғдиради.

Риск бу – ҳар қандай тижорат ташкилоти фаолиятидаги муқаррар омил бўлибшубҳасизки фақат банк фаолиятига хос бўлган хусусият эмас. Г.Белогозовага кўра, “риск бу – бу суғурта шартномаси билан қопланиши кафолатланган пул йўқотишларига олиб келиши мумкин бўлган ҳодиса” [1]. Демак, риск молиявий йўқотишлар билан айнан бир деб қаралади ва иқтисодий тоифа сифатида қиймат ифодасига эга. Шу нуқтаи назардан, банк фаолияти ноаниқ бозор муҳити конъюнктураси (риск) шароитида фойда олишга қаратилган инвестиция фаолиятининг бир шакли бўлиб, “риск-даромадлилиқ” муросали нисбатини доимий излаш билан тавсифланади.

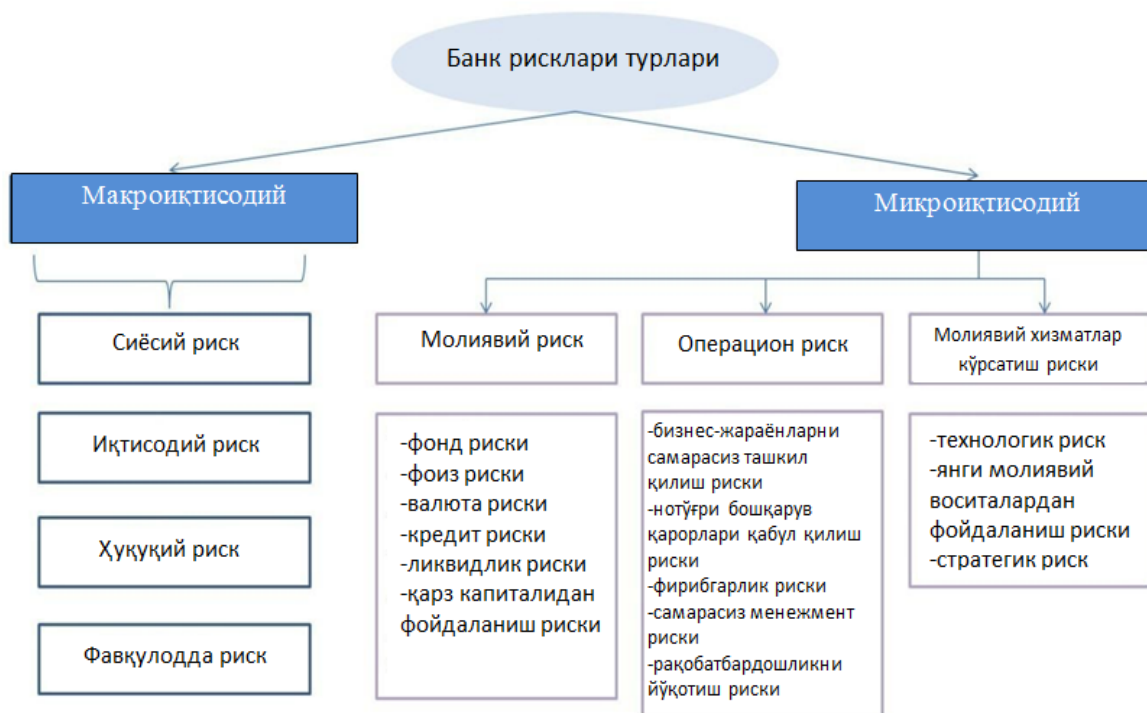
“Риск-даромадлилиқ” нисбати ва “риск қанчалик юқори бўлса, даромадлилиқ шунча юқори бўлади ва аксинча” таниқли постулати масаласига бағишланган жуда кўп илмий адабиётлар мавжуд. Бироқ, замонавий илмий муҳитда, шунингдек, қарама-қарши нуқтаи назар ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра риск ва рентабеллик тўғридан-тўғри боғлиқ эмас. Хусусан, А.М.Тавасиеванинг фикрига кўра, “риск даражаси ва кутилаётган даромад

даражаси аниқ бир боғлиқлик билан боғланмаган... Кўпинча бу боғлиқлик ўзини намоён қилмайдиган ҳолатлар мавжуд” [2]. Бироқ, банк соҳасига нисбатан муаллиф риск ва даромадлилик ўртасидаги нисбат тўғридан-тўғри корреляцияга эга бўлган умумий қабул қилинган нуқтаи назарга амал қилади.

Банк фаолиятининг фундаментал асоси риск ва даромадлилик ўртасидаги мувозанатни ўз ичига олганлиги сабабли, банк ўз фаолиятининг барча соҳаларида, айниқса кредитлашда қулайлик даражасини аниқлашга интилади. Шу сабабли, кредит рискларини бошқаришнинг самарали тизимини яратиш ҳар қандай банкнинг устувор вазифаси бўлиб, уни ҳал қилишда банк рискининг моҳиятини ва унинг

таснифини тушуниш муҳим роль ўйнайди.

Банк сектори фаолиятининг ўзига хос хусусияти қатъий ҳуқуқий тартибга солиш ва фаолиятнинг асосий жиҳатлари ва стратегик режалаштиришга нисбатан мегарегуляторнинг позициясига доимий эътибор беришдир. Хусусан, банк қонунчилиги банк рискин ташқи ва ички ҳолатлар билан боғлиқ нохуш ҳодисалар намоён бўлиши натижасида ликвидликнинг пасайиши ва йўқотишларга учраш эҳтимоли сифатида тавсифлайди. Банк рискларини замонавий таснифлашнинг ўзига хос хусусияти унинг намоён бўлиш серқирралиги бўлиб, унда ҳар бир муаллиф банк рискларининг бутун спектрини тўлиқ акс эттирадиган ўзига хос таснифини беришга ҳаракат қилади.

1-расм. Банк рискларининг структураси ва турлари¹

1-расмда кўрсатилганидек, макродаражада рискларни сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва рақобат рискларига ажратиш мумкин.

Микродаражада рисклар қуйидаги риск тоифаларини ўз ичига олади: молиявий рисклар, операцион рисклар ва молиявий хизматлар кўрсатиш рисклари. Ушбу

¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган

таснифда банк рисклари банкнинг уларга таъсир кўрсатиш ва кейинги бошқарувни амалга ошириш имкониятлари бўйича ажратилади.

Макроиктисодий тоифага киритилган рисклар гуруҳи банк фаолиятига ташқи таъсир кўрсатади ва у томонидан назорат қилинмайди. Сиёсий риск банкнинг давлат доирасида фаолият юритиши сабабли юзага келади ва бу унинг фаолияти ўзига хосликларига бевосита таъсир этади.

Сиёсий тизимга ёки унинг ўзгариш жараёнига қараб, банк фаолияти лицензияни бекор қилиш ва фаолиятни тугатиш рискига қадар сезиларли ўзгаришларга дуч келиши мумкин. Иқтисодий риск (бозор rischi) халқаро ва миллий иқтисодиётларнинг банк ва унга алоқадор соҳаларда ишлаши, шунингдек, халқаро миқёсда ҳам, ягона давлат доирасида ҳам иқтисодий муҳитнинг ҳолати билан боғлиқ. Ҳуқуқий риск банкнинг ҳуқуқий майдон доирасидаги фаолияти ва банк учун салбий оқибатларга олиб келадиган қонунчиликнинг ўзгариш эҳтимоли туфайли юзага келади. Фавқулодда риск бу тузатиб бўлмайдиган моддий ва иқтисодий зарар етказиши мумкин бўлган форс-мажор ҳолатларининг юзага келиш эҳтимоли билан боғлиқ. Масалан, улар натижасида банк ҳар қандай ҳудудий секторда ишлаш имкониятини йўқотиши ёки бутунлай банкрот бўлиши мумкин бўлган ҳарбий ходисалар.

Рискларнинг микроиктисодий тоифаси банкнинг ташкилот сифатидаги фаолияти билан боғлиқ бўлиб, ички ҳосил бўлиш характерига эга ва унинг фаолиятига бевосита таъсир қилади. Молиявий хизматлар тақдим этиш рискини технологик риск, стратегик риск ва янги молиявий воситалардан фойдаланиш рискига бўлиш мумкин.

Технологик риск банк фаолияти самарадорлигини ошириши, харажатларни қисқартириши ва фойда ҳажмини ошириши лозим бўлган янги технологияларга асоссиз харажатлар билан боғлиқ.

Стратегик риск банкнинг янги босқичга олиб чиқиши мумкин бўлган янги маҳсулот йўналишлари ва географик стратегиясини энг аниқ аниқлаш қобилиятини тавсифлайди.

Янги молиявий воситалардан фойдаланиш rischi янги банк маҳсулотлари учун асоссиз харажатлар эҳтимоли билан боғлиқ бўлиб, улардан фойдаланиш натижасида олинадиган фойда уларни амалга ошириш учун сарфланган харажатлардан кам бўлади.

Операцион рисклар банкнинг ташкилот сифатида фаолият юритишида намоён бўлади. Бизнес-жараёнларни самарасиз ташкил этиш rischi нормал банк фаолиятини таъминлаш, бизнес-жараёнларни амалга ошириш вақтини кўпайтириш учун сарфланадиган ортиқча харажатлар билан боғлиқ. Нотўғри бошқарув қарорларини қабул қилиш rischi қобилиятсиз бошқарув ёки бозор ҳолатини нотўғри баҳолаш ва натижада нотўғри стратегик қарорларни қабул қилиш ҳолатларида пайдо бўлади. Фирибгарлик rischi банк ходимларининг ахлоқий фазилатлари ёки самарасиз мукофотлаш тизимидан келиб чиқадиган виждонсиз хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ. Самарасиз менежмент rischi раҳбариятнинг малакаси етарли эмаслиги сабабли бозор ҳолатига мос қарорлар қабул қила олмаслиги туфайли амалга ошади. Рақобатбардошликни йўқотиш rischi турли хилдаги ташқи ва ички конъюнктура омиллари туфайли банкнинг бозордаги мавқеини йўқотиш билан боғлиқ.

Молиявий рисклар банк балансини шакллантириш ва унинг молиявий барқарорлигини сақлашга бевосита таъсир кўрсатади.

Фонд rischi банкнинг фонд бозорларидаги ишига алоқадор ва фонд активлари қийматининг ўзгаришига боғлиқ. Валюта rischi валюта курслари жиддий ўзгариш эҳтимолини ифодалайди. Ликвидлик rischi банкнинг чекланган муддатда ўз активларини сотиш имконига эга эмаслигида ёхуд мижозлар ёки кредиторлар олдида ўз мажбуриятларини бажариш учун маблағлар тақчиллигида намоён бўлади. Қарз капиталидан фойдаланиш rischi банкнинг ўз маблағлари ва қарз маблағлари нисбатининг нотўғри эканлиги ва унинг молиявий барқарорлиги пасайиши билан тавсифланади. Кредит rischi қарздор ўзининг кредит мажбуриятларини бажармаслигида намоён бўлади.

Мавжуд банк рискларини таҳлил қилиш натижасида, пайдо бўлиш манбалари, бошқарув имкониятлари ва таъсир даражасининг фарқига қарамай, банк рискларининг барча турлари бири-бири билан чамбарчас боғлиқлиги аниқ бўлади. Бироқ, муаллифнинг фикрига кўра, банк секторида кредит rischi ва ликвидлик rischi асосий роль ўйнайди, чунки улар банк рискларини бошқаришнинг самарали моделини яратиш ва натижада банкнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Банкда кредит рискларини бошқариш самарадорлиги унинг кредит муассасаси сифатидаги кўрсаткичи ҳисобланади. Шу билан бирга, кредит рискларини бошқариш тизимини ташқи макроиқтисодий муҳитдан ажратиш ва тизимни фақат ички банк тадбирлари ва услубиятларига йўналтириш муқаррар

равишда риск таркибий қисмининг яширин ўсишига ва эҳтимолий банк йўқотишларининг кўпайишига олиб келади.

Натижалар. Глобаллашувнинг замонавий тенденциялари Ўзбекистон банкларига кредит рискларини хеджирлаш мақсадида бошқарув қарорларини қабул қилиш стратегияси ва кредит сиёсатини такомиллаштириш зарурлигини белгилаб беради, бу жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг банкларнинг капитал етарлилигини ҳисоблаш ва захираларни яратишда янги ёндашувларни, хусусан, IRB ёндашув ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидлайдиган Базель II, III стандартларига босқичма-босқич ўтиш талабларида намоён бўлади. Риск кўрсаткичларини баҳолаш воситаларининг кенгайиши натижасида гаров таъминотини баҳолашнинг роли сезиларли даражада ошади, чунки замонавий банк амалиётида гаров банкнинг кредитлаш жараёнида мавжуд бўлган кредит рискларини диверсификация қилиш ва хеджирлашнинг энг ишончли воситаларидан биридир.

Шубҳасиз, банк тизими ташқи бозор муҳити билан чамбарчас боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади ва кўп жиҳатдан унга боғлиқдир, бу эса банкларнинг йўқотиш эҳтимолини оширади. Банклар ва бозор ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг юқори даражаси узлуксиз назоратнинг юқори сифатли тизимига шошилиш эҳтиёжни тақозо этади, чунки бу банк секторининг тартибсиз равишда содир бўладиган бозор жараёнлари ва “бозор ваҳима”сига дучор бўлишини акс эттиради. Д.Г.Петросяннинг таъкидлашича, банк сектори “нафақат тизимли рисклар учун

заиф, балки инқироз ҳолатларини молиявий бўлмаган секторга ўтказишга ҳам қодир” [3].

Шу нуқтаи назардан, банк фаолиятини назорат қилишнинг асосий усулларида ва тизим барқарорлигини таъминлаш воситаларидан бири бу мумкин бўлган йўқотишлар учун маълум даражада банк захираларини яратиш ва сақлаш талабидир. Ушбу кўрсаткич банкка кутилаётган йўқотишлар даражасини баҳолаш ҳамда салбий ҳодисалар эҳтимолини прогнозлаш ва ҳисоблаш учун турли хил воситалардан фойдаланган ҳолда рискларни хеджирлаш имконини беради.

Банк капиталининг етарлилиги ва маблағларни захиралаш меъёрларини тартибга солиш ҳам давлат миқёсида, ҳам халқаро даражада амалга оширилади. Марказий банк эҳтимолий йўқотишларга маблағларни захиралаш усули ҳар бир кредит битимига хос бўлган риск даражасини субъектив банк тушунчасига эга бўлишга имкон беради. Ушбу мослашувчанлик банкларга қарз олувчининг кредит тарихи ва банкнинг индивидуал афзал кўришлари асосида субъектив профессионал мулоҳаза юритиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қарз олувчининг кредит қобилиятини таҳлил қилиш билан бир қаторда билвосита банкларни кредит таъминланганлиги мезонига кўра банк ссудаларининг ишончилигини таснифлашга йўналтиради. Бундан ташқари, гаров таъминотининг мавжудлиги кредитни ёки кредитнинг бир қисмини қайтаришнинг кафолати бўлиб, банкка ушбу кредит мажбурияти бўйича захирани ҳисоблашда камайтириш коэффициентларини қўллаш имконини беради. Шундай қилиб, эҳтимолий йўқотишларга

мблағларни мажбурий захиралаш банк кредит рискларини бошқариш ва хеджирлаш тизимини яратиш элементларидан бири бўлиб, у кредитлаш жараёнида юзага келадиган йўқотишлар эҳтимолини башорат қилиш, бошқариш ва тенглаштиришга қаратилган усуллар ва усуллар тўплами сифатида тушунилиши керак. Банкнинг фойда олиш ва уни максимал қилишга интилиши натижасида банк фаолиятининг ишончилиги ва узлуксизлигини таъминлаш мақсадида банк кредит рискларини бошқариш тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар яратилади.

Банк рискларини бошқариш тизимини ривожлантириш ва умуман, халқаро миқёсда банк фаолиятини тартибга солиш XX аср охирида бошланган. Натижада банк фаолиятини тартибга солиш бўйича Базель I деб номланган чора-тадбирлар мажмуаси яратилди. Ушбу ҳужжат доирасида Базель кўмитаси банк капиталининг етарлилиги кўрсаткичларини ҳисоблаш методологиясини ишлаб чиқди. Ушбу методология риск даражасидан келиб чиққан ҳолда банк активлари сифатини ҳисобга олишда табақалаштирилган ёндашувга асосланган эди. Шунингдек, Базель I доирасида банк капиталини икки даражага бўлиш жорий этилди, бунда биринчи даражага банкнинг энг ишончли активлари, иккинчисига эса кўпроқ риск остида бўлган активлар киритилди. Капиталнинг етарлилиги коэффицентини ҳисоблаш ҳам икки даражага бўлинган: банк капиталининг биринчи даражаси учун у риск бўйича ўлчанган активларнинг 4 фоизини ташкил этди ва банкнинг умумий капитали учун бу кўрсаткич 8 фоиз даражасида бўлиши керак эди. Бундан

ташқари, иккинчи даражали капитал биринчи даражали капиталнинг 50%идан кўп бўлмаслиги мумкин.

Сўнгги пайтларда сиёсий ва иқтисодий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришлар банк фаолиятини доимий равишда трансформация қилиш ва ривожлантириш зарурлигини тақозо этмоқда. Шундай қилиб, 2004 йилда Базел II деб номланган халқаро банк талаблари бўйича янгиланган таҳрири тақдим этилди. Базел II доирасида Базел I талабларига қўшимча равишда банк кредит хавфини баҳолашга янги ёндашув таклиф қилинди, бу ички рейтингларга асосланган ёндашув- Internal Ratings-Based Approach (IRB ёндашуви) деб номланди. 2011 йилда ишлаб чиқилган Базел III ҳужжати доирасида эса ушбу ёндашув янада такомиллашган ҳолда контрагентлар рейтингини аниқлаш ва захираларни ҳисоблаш бўйича тавсиялар нуқтаи назаридан ишлаб чиқилди.

IRB ёндашуви ва илгари қўлланилган стандартлаштирилган ёндашув ўртасидаги асосий фарқ банкларнинг риск параметрларини ҳисоблаш учун банк ичидаги усулларни мустақил равишда ишлаб чиқиш имконияти мавжудлигида ҳисобланади. Шу муносабат билан замонавий банк амалиётида гаров кредитлаш жараёнида банк томонидан юзага келадиган кредит хатарларини диверсификация қилиш ва ҳимоя қилишнинг энг ишончли воситаларидан бири эканлигини инобатга олган ҳолда ҳозирги кунда гаров қийматининг роли сезиларли даражада ошиб бормоқда.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасида 2-расмда кўрсатилган IRB ёндашувига мувофиқ ҳисобланган гаров қиймати ва банкнинг кредит хатарлари ўртасидаги боғлиқлик аниқланди. Базел II, III стандартларга мувофиқ IRB

ёндашуви базавий (Foundation, F-IRB) ва ривожланган (Advanced, A-IRB) турларга бўлинади. F-IRB ёндашуви банкларда дефолт эҳтимолини аниқлашга асосланган, бошқа параметрлар эса мега-регулятор томонидан аниқланади. Ривожланган IRB (A-IRB) ёндашуви барча хавф параметрларини банкларнинг ўзлари томонидан аниқлашга асосланган. Ушбу тадқиқот доирасида бизни Ўзбекистон иқтисодиётининг тез ўзгарувчан бозор шароитларига кўпроқ мос келадиган хавф компонентини аниқлашда мослашувчанликка асосланган A-IRB ёндашувини қўллашга эътибор қаратамиз. IRB ёндашуви, 2-расмда кўрсатилгандек кутилмаган (UL – unexpected losses) ва кутилган йўқотишлар (EL - expected losses) каби иккита хавф параметрларига асосланади.

Кутилмаган йўқотишлар - бу мумкин бўлган максимал ва кутилган йўқотишлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Иқтисодий моҳиятига кўра кутилмаган йўқотишлар бозор муҳитининг ўзгарувчанлиги ва олдиндан кўриб бўлмаслиги натижасида юзага келади.

Кутилмаган йўқотишлар хавфини химоя қилиш учун банкда “хавфсизлик ёстиғи” бўлиши керак. Бундай хавфсизлик чоралари капиталга катта зарар етказмасдан ушбу йўқотишларни қоплаш имконини беради.

Мазкур тадқиқот иши доирасида кутилаётган йўқотишлар параметрини ўрганилди (бундан кейин - EL), чунки у ҳисоблаш ва прогнозлаш учун қулай ҳисобланади. Кутилаётган йўқотишлар ўзида хавф эмас, балки банк фаолиятининг яқуний йиллик кўрсаткичларига таъсир қиладиган харажатларнинг эҳтимолий даражасини ифода этади. Кутилаётган йўқотишлар турли хавфларни бошқариш воситалари орқали прогнозлаш ва хеджлаш учун кўпроқ мос келади. EL бу қарз олувчининг дефолт эҳтимоли (ПД - PD - probability of default), дефолт ҳолатида йўқотишлар улуши (LGD - loss given default) ва дефолт хавфи остида бўлган харажат (EAD - exposure at default) каби хавф кўрсаткичлари маҳсули ҳисобланади.

PD – қарз олувчиларнинг ички рейтинглари асосида ҳисобланган ва фоиз сифатида ифодаланган дефолт эҳтимоли кўрсаткичидир. Моҳиятига кўра PD - бу қарз берувчининг ўз мажбуриятларини бажара олмаслиги эҳтимоли ҳисобланиб пировард натижада дефолтга олиб келади. Қарз олувчиларнинг рейтингини ҳар бир қарз берувчи учун алоҳида ҳисобланади. Дефолт эҳтимоли ҳар бир кредитор учун алоҳида ҳисобга олиниши ва кейин битта ўртача тортилган натижага ёки бир хил мажбуриятлар портфелига туширилиши мумкин. Ҳар бир банкда улар томонидан тўпланган тажриба, портфел тузилиши ва мавжуд маълумотларга асосланган ҳолда PDни ҳисоблашнинг ўзига хос методологияси мавжуд бўлиб амалиётда кенг қўлланиладиган дефолт эҳтимолини аниқлашнинг учта асосий ёндашуви яъни

таркибий моделлар, қисқартирилган контент моделлари ва кредит рейтингини моделларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Моделларнинг дастлабки иккита тури асосан бозор маълумотларидан фойдаланишга асосланган бўлиб, аксарият ҳолларда зарур бозор статистикаси йўқлиги сабабли Ўзбекистон шароитида фойдаланиш учун аҳамиятли эмас. Кредит рейтингини моделлари Ўзбекистон бозор шароитида кўпроқ амалиётда қўлланилади, чунки улар ҳар бир қарз берувчига унинг молиявий ҳолати ва қарз олувчининг ўз мажбуриятларини тўлаш қобилияти тўғрисидаги банк маълумотлари асосида ички кредит рейтингини беришга асосланган ҳисобланади. Ушбу услуб маълум бир қарз олувчи ёки кредит портфели учун дефолт эҳтимолини тахмин қилиш имконини беради ва банкка ушбу қарз олувчи учун кредит сиёсатини кўриб чиқиш ва кредитнинг келажаги тўғрисида бошқарув қарорларини қабул қилиш зарурлиги тўғрисида сигнал берувчи омил ҳисобланади.

Базавий IRB ёндашувидан фойдаланганда банклар фақат PD индикаторини ҳисоблаш ёндашувларини аниқлайдилар. Қолган кўрсаткичларни ҳисоблаш методологияси Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг талаблари билан тартибга солинади.

Ривожланган IRB ёндашуви банкларга барча хавф таркибий қисмларини, шу жумладан қарз олувчининг дефолт ҳолатида йўқотишлар улушини (бундан кейин LDG деб юритилади) ҳисоблаш методологиясини мустақил равишда ишлаб чиқишга имкон беради, бу уларга иқтисодий циклга қараб ўз ҳисоб-китобларини тўғирлаш имкониятини беради.

EAD - дефолт хавфи қиймати, қарз олувчининг дефолт ҳолатида

таъминланмаган мажбуриятларидан кўриладиган зарар миқдорини ифодалайди. Ушбу кўрсаткични ҳисоблашда кўплаб омиллар ҳисобга олинади, масалан, кредит бўйича қарз миқдори (айниқса, бир нечта кредит навбатлари ва бериш лимитлари бўлган мураккаб кредитлар). Бундай мураккаб кредит маҳсулотлари бўйича дефолт эҳтимолини ҳисоблаш, мумкин бўлган дефолтни ўз вақтида башорат қилиш ва кейинги кредит линияси учун маблағ беришда stop-loss қилишга қулай вақт топиш айтиқса муҳимдир. Бу нуқтаи назардан эса гаровнинг мавжудлиги муҳим рол ўйнайди, чунки бу қутилган йўқотишлар миқдорини камайтиришга имкон беради.

LGD – дефолт ҳолати юз берган тақдирда қутилаётган йўқотишларнинг хавф бўйича ўртача тортилган улуши. LGD - бу кредитнинг қопланмасдан йўқотиладиган қисми. LGD ни ҳисоблашда ҳал қилувчи омил бу қўшимча гаровнинг мавжудлиги, мижоз учун гаров қиймати ва қарз олувчининг жорий молиявий ҳолати ҳисобланади. Гаров қиймати, унинг ликвидлиги ва гаров предметининг реализациясини амалга ошириш сценарийсини тўғри аниқлаш LGD даражасини аниқлашнинг муҳим босқичи ҳисобланади.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки базавий IRB ёндашувидан фойдаланганда банклар фақат PD индикаторини аниқлайдилар. Қолган кўрсаткичларни ҳисоблаш методологияси Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг талаблари билан тартибга солинади. Ривожланган IRB ёндашуви банкларга барча хавф компонентларини, шу жумладан қарз олувчининг дефолт ҳолатида йўқотишлар улушини ҳисоблаш методологиясини мустақил равишда аниқлаш имконини беради.

Базавий IRB ёндашуви хавфсизлик синфига қараб LGD даражасини олдиндан белгилайди. Шундай қилиб, гаров тури ва унинг нархидан қатъи назар, базавий IRBнинг асосий ёндашуви доирасида компаниялар, давлатлар ва банклар учун катта талаблар, тан олинган гаров билан таъминланмаган кредитларга 45% LGD тайинланади, тан олинган гаров билан таъминланган кредитлар эса – 75% LGDга эга бўлади. Корпорациялар, давлатлар ва банкларга барча субординацияланган даъволар ҳам LGD 75% ни олади.

Ривожланган IRB ёндашувининг жорий этилиши банкнинг таваккалчилик тизимини оптималлаштириш учун қулай имконият яратади чунки у LGD даражасини мустақил равишда ҳисоблаш имконини беради. Албатта LGDни ҳисоблаш бундай ёндашувни таъминлаш учун бир нечта умумий талабаларга жавоб бериш керак бўлади. Жумладан:

* Гаровга қўйилган активлар Базел II, III да белгиланган умумий сифат стандартларига жавоб бериши керак;

* Кўчмас мулк нархларининг потенциал жуда узок цикллари туфайли, қисқа муддат ичидаги маълумотларда ҳақиқатга мос даражада акс эттирилмаслиги мумкин, турар-жой кўчмас мулки билан таъминланган чакана талаблар учун LGD ҳар қандай кичик сегмент учун 10% дан паст даражада ўрнатилиши мумкин эмас. даъволар. Шу билан бирга, LGDнинг 10% пастки чегараси давлат кафолатларига бўйсунадиган ёки улардан фойдаланадиган кичик сегментларга тааллуқли эмас;

* Банк ўз таҳлилида қарз олувчининг таваккалчилиги билан гаров ёки гаров таъминотчиси хавфи ўртасидаги ҳар қандай боғлиқлик эҳтимолини ҳисобга олиши керак. Муҳим

даражада қарамлик мавжуд бўлган ҳолатларга консерватив ёндашиш керак;

* *Majburiyatlar va garovlar denominatsiya qilingan valyutalar o'rtasidagi har qanday tafovut ham hisobga olinishi va bank tomonidan LGDni baholashda konservativ tarzda ko'rib chiqilishi kerak;*

* LGD ҳисоб-китоблари тарихий тикланиш даражаларига асосланган бўлиши керак. Агар тикланиш мавжуд бўлса, фақат гаровнинг тахминий бозор қийматига асосланмаслик керак.

Мунозара. Шундай қилиб, ушбу тавсиялар асосида хулоса қилиш мумкинки, ривожланган IRB ёндашувини амалга оширишда LGD ни баҳолашга дифференциал ёндашувни ишлаб чиқиш тавсия этилади, бу гаров сифати, тури ва ҳажмига қараб белгиланиши керак. Масалан, активларнинг катта қисмини ташкил этадиган ва портфелни баҳолаши мумкин бўлган ипотека кредитлари учун LGD баҳосига портфел ёндашувидан фойдаланиш тавсия этилади. Муҳим инвестиция салоҳиятини ташкил этадиган ва бизнес ва даромад келтирадиган кўчмас мулк каби мустақил даромад оқимини яратишга қодир бўлган объектлар учун ушбу тадқиқот LGD ни индивидуал даражада ҳисоблашнинг мақсадга мувофиқлигини исботлайди.

Шундай қилиб тадқиқот иши гаровнинг мавжудлиги, унинг тури, сифати ва нархи LGD ни ҳисоблашда ёндашувни танлашга ва шунинг учун унинг қийматига бевосита таъсир қилишини очиқ беради, чунки бу кўрсаткич иқтисодий маънода бу гаров билан таъминланмаган кредит мажбуриятларининг бир қисми ҳимобланади. Гаров-бу банкка иқтисодий цикл ва қабул қилинган стратегияга қараб LGD миқдорини мувофиқлаштиришга имкон берадиган сифат ва миқдор инструментиدير.

LGD индикаторини ҳисоблаш учун объективлик ва субъективлик асосида таснифланиши керак бўлган гаров қийматининг ўзгариши омилларини аниқлаш мумкин.

Объектив омилларга макроиктисодий кўрсаткичлар (валюта курси, асосий ставканинг қиймати, инфляция даражаси), саноатнинг иқтисодий ҳолати ва ўсиш суръати, меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш ва сиёсий вазият киреди.

Субъектив омиллар банк ва унинг ички ресурслари гаров сиёсати бир ифодасидир: ёндашувлар ва усуллари қарз олувчининг сифатини аниқлаш учун, кредит қиймати, қарз олувчининг ишончлилиги, қарз олувчининг рейтингини аниқлаш учун ёндашувлар, гаров тури, гаров жойлашган соҳа, банкнинг тегишли бизнеси, шу соҳадаги бошқа қарз олувчилар борми, гаров қийматини ҳисоблашда фойдаланиладиган маълумотларнинг чуқурлиги ва сифати, гаровни баҳолашнинг ёндашувлари ва усуллари ҳисобланади.

Гаров қиймати нафақат кредитлаш жараёнининг ҳимоя элементи, балки банкнинг кредит хавфи даражасини аниқлаш ва ўзгартириш омили бўлиб, натижада банкнинг мумкин бўлган йўқотишлар захирасини шакллантиришга билвосита таъсир қилади. Шу сабабли гаров қиймати ушбу кредитор ёки кредит линиясига нисбатан бозорни ва ўзгарувчан банк стратегиясини доимий равишда мослаштириш учун мослашувчанлик хусусиятига эга бўлиши керак. Бинобарин, тўпланган тажрибани ўз ичига олган ва мослашувчанлик, прогнозлаш ва бошқаришнинг соддалиги талабларига жавоб берадиган гаров қийматини баҳолаш усуллари ишлаб чиқиш кредит банк таваккалчилигини

ички бошқариш учун жуда муҳимдир. Шу билан бирга, ушбу босқичда гаров қиймати миқдорий жиҳатдан ифодаланади ва пул қийматига эга бўлади ва кейинчалик LGD ҳисоблаш мақсадлари учун кредит мажбуриятларининг таъминланган ва таъминланмаган қисми ўртасидаги фоиз нисбатига айлантирилади.

Банкларда кредитлашнинг замонавий амалиётида гаров қийматини бошқариш усуллари ҳали тўлиқ ишлаб чиқилмаган, бу Қонунчилик базасининг етарли емаслиги ва яқин вақтгача доимий иқтисодий ўсиш туфайли бундай эҳтиёжнинг йўқлиги билан боғлиқ. Бироқ, глобал молиявий-иқтисодий инкирознинг бошланиши маҳаллий банкларнинг ички сиёсатини қайта кўриб чиқиш, юқори сифатли рискларни бошқариш тизимини яратиш зарурлигини тақозо этмоқда. Бу борада гаров қийматини аниқлаш ва бошқариш муҳим аҳамият касб этади.

Базел I ва Базел II да акс эттирилган Базел кўмитасининг тавсиялари банк кредит рискларини прогнозлаш ва бошқариш учун универсал моделни таклиф қилмайди, аммо улар банк кредит рискларини бошқаришнинг самарали моделини яратишга ёрдам берадиган фойдали тавсиялар ва усулларни ўз ичига олади. Албатта, бундай моделни қуришда банк ўз тажрибаси ва ишланмаларига,

шунингдек, у фаолият юритаётган минтақанинг ўзига хос хусусиятларига таяниши керак. Бироқ, ўзларининг IRB-тизимини қуришга интилаётган банклар учун Базел II, III ушбу соҳадаги сўнгги ютуқларни ҳисобга олган ҳолда ажралмас услубий асос бўлиб хизмат қилади.

Хулоса. Миллий амалиётимизда кредитлаш фаолиятида рискларни баҳолашда замонавий рейтинг (IRB) ёндашувини қўллаш масалаларини тадқиқ қилиш асосида қуйидаги хулосаларни шакллантириш мумкин.

1. Банкнинг кредит рискларини баҳолаш тизимида LGD индикатори орқали кутилаётган йўқотишлар миқдорини ҳисоблаш элементи сифатида гаров таъминоти ва гаровни баҳолаш муҳим ўрин тутади.

2. Гаров қийматини баҳолаш ва бошқаришнинг сифатли усуллари масаласи кредит банк таваккалчилигини ҳисоблаш ва бошқаришнинг замонавий тизимини яратишнинг муҳим элементиدير. Гаровни баҳолаш LGD индикатори орқали ривожланган IRB ёндашувини яратиш доирасида банкнинг кредит хавфини ҳисоблаш ва бошқаришга таъсир қилиш имконини беради.

3. Миллий амалиётимизда кредитлаш фаолиятида рискларни баҳолашда IRB ёндашувини қўллаш кредитлаш фаолиятини самарали ташкил этишга ҳамда гаров таъминотининг сифатини оширишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Белоглазова, Г.Н. Банковское дело: учебник для вузов. 2-е изд. /Г. Н. Белоглазова, Л. П. Кроливецкая. – СПб.: Питер, 2010. – 400 с.
2. Тавасиева, А. М. Банковское кредитование: учебник / А. М. Тавасиева. – М.:ИНФРА-М, 2012. – 656 с

3. Петросян, Д.Г. Корпоративное кредитование в отечественной банковской системе в условиях финансового кризиса / Д. Г. Петросян // Экономика и политика. – 2010. – № 8(69). – С.16-20

4. Н.В.Яна. Совершенствование определения стоимости залогов в условиях развития системы оценки кредитных рисков Российских банков. // Автореф. дисс., Москва. 2016.